

13. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине : [учеб. пособ.] / Под общ. ред. В. В. Иваненко. – Д., 1989.
14. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) : [нарис]. – К., 1991.
15. *Яворницький Д. И.* История города Екатеринослава. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 27.09.2008 р.

УДК 94 (477) «17/18»

Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИ БУВ МИКОЛА ГЕРСЕВАНОВ ЗАХИСНИКОМ КРІПОСНОГО ПРАВА?

На прикладі М. Б. Герсеванова поставлено під сумнів правомірність історіографічних нормативів щодо оцінки позицій діячів «кріпосницького» табору під час підготовки Селянської реформи 1861 р.

Ім'я Миколи Борисовича Герсеванова (1809–1871) дуже рідко потрапляє на сторінки історичних праць. Неувага до цієї особи з боку тих, хто досліджує історію Росії, нібито зрозуміла, оскільки у них багато роботи й зі «своїми» героями. Хоча мова все ж про російського бойового офіцера, нагородженого вищими урядовими відзнаками*, учасника війни на Кавказі, Угорської кампанії, Кримської війни, захисника Севастополя, за що отримав звання генерал-майора, про літератора, якому знайшлося місце в дореволюційних бібліографічних довідниках.

Нехтування М. Герсевановим з боку істориків України можна пояснити ще простіше, адже він не був задіяний ні в революційному, ні в українському русі, не брав участі в суспільно-політичних організації

* Орден Св. Володимира 3-го та 4-го ступенів з бантом, Св. Анни 2-го ступеня, Св. Георгія 4-го ступеня, Св. Станіслава 1-го ступеня, Св. Леопольда, золота шабля з написом «За храбрость», діамантова каблучка з імператорським вензелем, срібні медалі за Угорський похід та захист Севастополя, бронзова медаль у пам'ять війни 1853–1856 рр. Остання відзнака не згадується першими біографами, але вона вказана в «Памятной книжке Екатеринославской губернии на 1860 год» (Екатеринослав, 1860. – С. 43), де М. Герсеванов названий як новообраний предводитель дворянства Новомосковського повіту. На цій посаді він пробув до 1866 р.

ях, не мав відношення до національного відродження. Але неувага до цієї особи істориків Катеринославщини дещо дивує. Останнім часом історія нашого краю розробляється достатньо активно, проводяться численні конференції, написано безліч різноманітних за тематикою, обсягом, ідейним спрямуванням праць, відшукуються та вивчаються призабуті, мало або зовсім невідомі події, факти. Здається, майже не залишилося білих плям в історії Катеринославщини, повна картинка вже написана, в усякому разі історія XIX ст. ніби закрита, вже згадані всі імена. До видатних, відомих, великих місцевих суспільних діячів потрапили навіть ті, хто написав дві-три статті або короткий час перебував у губернії.

Та все ж прогледіли людину, яка всім своїм життям була пов'язана з краєм, написала, мабуть, більше, ніж усі інтелектуали Катеринославщини того часу разом узяті, а написане струшувало не тільки місцеве чиновництво, а й усю велику Росію. За резонансом від висловлених позицій навряд чи хтось з катеринославців 40–60-х рр. XIX ст. міг би зрівнятися з М. Герсєвановим. Водночас його не згадують ті, хто знають, а більшість, навіть фахівці, просто з ним не знайомі. Син предводителя дворянства Катеринославської губернії*, М. Герсєванов і в часи військової служби знаходив час займатися історією, статистикою, економікою, соціальною ситуацією в новоросійських губерніях, співробітничав не лише зі столичними, а й з місцевими виданнями. Після ж відставки в березні 1860 р. і остаточного оселення у власному маєтку Миколаївці Новомосковського повіту був повітовим предводителем дворянства, головою Новомосковського повітового мирового з'їзду, почесним членом Катеринославської земської управи, багато зробив для утвердження місцевого самоврядування і, врешті-решт, згідно з власним заповітом упокоївся на міському цвинтарі в Катеринославі. Та марно шукати його ім'я серед діячів суспільного руху та інтелектуального життя Катеринославщини. Крім довідкових видань, він лише мимохідь згадується серед інших голів мирових з'їздів або авторів місцевої періодики у небагатьох сучасних працях [14, с. 207, 211; 15, с. 65, 66; 27, с. 36, 37; 35, с. 65.]. Зрозуміло, немає М. Герсєванова й там, де, здавалося б, йому належало бути, – у книжці відомого краєзнавця А. Б. Джусова «Історичні пам'ятники, імена та пам'ятки Новомосковська» [16, с. 178], матеріал якої виходить за межі міста.

Причина такої неуваги, думаю, криється в історіографічній традиції як «загальнодержавного», так і «місцевого» масштабу. Історична наука й до цього часу знаходиться в полоні підходів, які затвердилися ще

* Герсєванов Борис Єгорович, статський радник, був предводителем дворянства Катеринославської губернії з 1829 до 1838 р.

в так званій ліберальній історіографії та публіцистиці другої половини XIX ст., що сформувалася в ситуації, коли, за словами В. Й. Ключевського, «общественная апатия уступила место общему ропоту, вялая покорность судьбе сменилась злоязычным отрицанием существующего порядка без проблеска мысли о каком-либо новом». «Истинную подкладку» такого невдоволення великий історик вбачав в «общем упадке благосостояния при частных искусственных исключениях» [23, с. 386]. Оскільки становище з «благосостоянием» з того часу кардинально не змінилося, ймовірно, це також сприяло закріпленню стереотипів у радянській та й у недавній українській історіографії (попри всі ідейно-методологічні відмінності між ними).

У першу чергу це стосується історії дворянства загалом, яке на нашому просторі в суспільній свідомості зазвичай сприймалося як стан ретроградів, що опирався прогресивному поступу суспільства, виступав противником будь-яких реформ, що зачіпали його інтереси, думав виключно про них і т. п. Така стійка традиція, для якої характерна, як зазначав Ю. М. Лотман, міцна вкоріненість забобону «очернительского» ставлення до всього, до чого додавався епітет «дворянський» [30, с. 15], сформувалася не без допомоги художньої літератури XIX ст., творів І. С. Тургенева, А. П. Чехова, Л. М. Толстого, М. Гоголя, Марка Вовчка, І. Франка. Ця традиція виявилася настільки міцною, що розпочата з О. Оглоблина «реабілітація», наприклад, еліти колишньої Гетьманщини, і численні роботи сучасних авторів, присвячені ролі окремих представників дворянства та й цілих фамілій у суспільно-політичному та культурному житті, ситуації кардинально не змінила.

Особливу нелюбов «обвинувачувальної» історіографії викликали ті дворянські діячі, які ще в сучасників Селянської реформи 1861 р. отримали тавро «реакціонерів», «плантаторів», «кріпосників», «консерваторів» за їхні нібито антиемансипаційні позиції, ненависть до реформаційних сил. «Партійний» підхід, до речі, засуджений ще на початку XX ст. [18, с. 36], призвів до викреслювання з історії української суспільної думки, суспільного руху цілого ряду діячів, які в свій час були добре відомі не лише на регіональному, а й на загальнодержавному рівні. Тому, як це не дивно, і в радянській, і в сучасній українській історіографії персоналії, в усякому разі відносно другої половини XIX ст., обиралися та й обираються саме за таким принципом, перевага традиційно надається тим, про кого щось приємне сказав О. І. Герцен чи М. Г. Чернишевський, або ще хтось з класиків.

Канон дещо деформував і образ самого суспільного руху, суспільного життя, в якому ніяк не знайдеться місце його дворянській складовій. Це властиво й нашій місцевій історії, оскільки ще в 60-ті рр.

XIX ст. традиція записала катеринославське дворянство загалом до противників Селянської реформи.

Стереотип негативного ставлення до діячів губернських комітетів по селянській справі в цілому та до катеринославського зокрема закладався писаннями так званої ліберальної бюрократії, яка сприймала провідний стан як темну масу, що тільки й думала про «обаятельность комфорта крепостного права». Щоправда, це писалось про «дворян великорусских губерний» [19], але, зрозуміло, згодом було перенесено й на інших. З опублікованих вже в 1860–1862 рр. у Берліні «Материалов для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II», укладачами яких, як вважає Л. Г. Захарова [20, с. 21], були відомі реформатори М. О. Мілютін, Д. П. Хрущов, В. О. Черкаський, з чотирьохтомної праці О. І. Скребицького, базованої на «Материалах Редакционных комиссий», з мемуарного характеру записок члена Редакційних комісій Я. О. Соловйова, товариша міністра внутрішніх справ О. І. Левшина та інших Катеринославський губернський комітет по підготовці реформи зажив слави найбільш консервативного, вузько продворянського, який виступав за збереження кріпосного права, прагнуч залишити селян без землі, розширити владу поміщиків над ними тощо [28; 29; 31]. Не треба й говорити, що мемуарні писання були просякнуті свідомим чи підсвідомим прагненням підкреслити правоту чиновних реформаторів. А щодо роботи О. І. Скребицького, то ще Л. Г. Захарова наголосила на тенденційності схеми систематизації матеріалу, що й визначала кут зору більшості дореволюційних фахівців, які ними обмежувалися [20, с. 19-20].

Історики вже в другій половині XIX ст. Зробили спроби поставити під сумнів узагальнюючі негативні характеристики дворянства та діячів Селянської реформи. Зокрема, І. І. Іванюков звернув увагу на несправедливість «легенди» про суцільні кріпосницькі тенденції дворянських комітетів [21, с. 166]. Говорячи про членів останніх, О. О. Корнілов навіть представників «більшості» вважав скоріш лібералами за політичними поглядами (зрозуміло, в тогочасному достатньо розмитому трактуванні поняття). І якщо вони не співчували запропонованій їм реформі, «то в значительной мере потому, что реформа эта задумана была без их участия и им предлагали обсудить её по готовой программе, несогласованной с их местными нуждами и интересами» [25, с. 232]. Причому під останніми малися на увазі не тільки дворянські. Водночас, як зазначив сучасний російський історик М. Д. Долбілов, «дореволюционные либеральные историки, хотя и упрекали реформаторов бюрократов за одинаково строгие меры про-

тив аристократов, с одной стороны, и либеральных дворян типа О. М. Унковского – с другой, вполне усвоили либерально-бюрократическую точку зрения на политические требования аристократов как злобную попытку взять реванш за потерю прав на личность и труд крестьян» [17, с. 52]. Так, О. О. Корнілов той же Катеринославський губернський комітет теж відніс до таких, що «желали обезземеленья крестьян» [26, с. 57], який пропонував надати поміщикам найбільший обсяг каральної та поліцейської влади в порівнянні з іншими комітетами [24, с. 57]. Звичайно, в узагальнюючій роботі О. О. Корнілов не міг вдатися не тільки до розуміння «оснований действий» Катеринославського комітету, а й просто до детального викладу позицій дворянства. Все ж об'єктивно він також сприяв закріпленню вже сформованого бюрократами-реформаторами образу.

У зв'язку з цим треба сказати, що ніколи українськими істориками проблема «дворянство та селянське питання» не розглядалася в регіональному вимірі. А якщо вона й зачіпалася, то, зрозуміло, виключно з позицій «селянської правди». Навіть тоді, коли в нечисленних роботах дослідники вивчали соціально-економічну ситуацію в дореформений період, або впровадження Селянської реформи на Катеринославщині, це робилося у відповідності до алгоритму, заданого історіографічними нормативами, що спрямовувало місцеву специфіку в річище концепцій розкладу феодально-кріпосницької системи, першої революційної ситуації, класової боротьби. При такому підході не могло бути й мови про з'ясування мотивацій «кріпосницьких позицій» саме катеринославського дворянства. Все пояснювалося винятково становим егоїзмом.

Тому дворянство нашого краю важко «пробиває» собі дорогу серед піквіків, соціал-демократів, українофілів. Виняток – хіба що О. М. Поль, або той, кому пощастило бути міським головою, як, скажімо, Я. Я. Савельєв. І то автори праць про них нібито всіляко виправдовують їхній соціальний стан, намагаючись представити своїх героїв якщо не соціал-демократами, то в усякому разі прогресистами, лібералами, що дбали про загальносуспільне благо. Тим же, хто висловлював інтереси дворянства, землевласників, відмовлено в праві бути вписаними в скрижалі історії Катеринославщини. Щоправда, відносно першої половини ХІХ ст. Завдяки зусиллям С. Абросимової, Д. Каюка, Н. Сурової та ін., можна вже почути голос катеринославського дворянина тієї пори, а от щодо пореформеної доби, то «адвокатам» місцевих дворян та землевласників ще непочатий край роботи з їх «реабілітації».

Та я не адвокат. І на суд всеросійської, української та катеринославської історії нікого не кличу. Але розумію, що життя і творчість «антигероїв» не просто незаслужено забуті, їх дослідження може стати

інструментом зовсім нового прочитання не лише історії місцевого краю.

М. Герсєванов теж опинився серед таких персонажів. Хоча у нього були й свої причини на історіографічне забуття, які назвали ще М. Мурзакевич у некролозі та М. Чулков у найбільш розгорнутому на цей час біографічному нарисі – ряд статей публіцистичного спрямування з «єврейського питання», брошура «Гоголь перед судом обличительной литературы» «взбудили к нему вражду ...защитников евреев и почитателей Гоголя» [41, с. 88]. Можна припустити, що невдоволення публіки викликали й різкі відповіді на звинувачення колишньому начальнику Герсєванова, головнокомандувачу сухопутних та морських сил у Криму князю О. С. Меншикову, а також його дослідження причин російських невдач і тактичних переваг французів і англійців під час кампанії 1854-1855 рр.

Попри вказівки на безліч позитивних характеристик, особливо від М. Мурзакевича, який добре знав нашого героя та приятелював з ним, історики, особливо не розбираючись, побачили лише: «освобождение крестьян и их надел землею Герсєванову были не по душе» [34, с. 361]. Саме таким він постає і в найбільш ґрунтовних на цей час дослідженнях Селянської реформи на Катеринославщині [36; 38]. Отже, в історіографічний образ з прижиттєвого перейшла лише репутація відвертого «кріпосника». Та все ж хотілося б спробувати «перевести» М. Герсєванова в інший розряд. Треба сказати, що в недавній російській історіографії, в першу чергу в роботах І. А. Христофорова, М. Д. Долбілова, Т. В. Рудакової та ін., спостерігається прагнення поглянути на програми «противників» емансипації не під кутом зору протидії, а позитивної дії, що призводить не тільки до зміни акцентів, а й до розширення персоніфікаційного ряду, точніше, включення до «покоління реформаторів» [39, с. 9] і так званих «олігархів», «аристократів-конституціоналістів». Але, зрозуміло, ім'я Герсєванова там практично не зустрічається. Якщо ж і зустрічається, наприклад, серед активних авторів газети «Весть», – Г. Б. і П. Б. Бланків, М. О. Безобразова, то з помилками в по батькові: замість Миколи Борисовича – Микола Іванович [40, с. 160, 403], що говорить про поверхову обізнаність з цим персонажем навіть тих істориків, які спеціально займаються «аристократами». Це ще раз підтверджує: за нас нашу історію ніхто не напише.

На жаль, рамки статті не дозволяють подати широку панораму діяльності мого героя на суспільній ниві, детально представити та проаналізувати його досить солідну інтелектуальну спадщину. Та й було б надзвичайно зухвало на це претендувати на даному етапі вивчення цієї персоналії, враховуючи різноманітність інтересів, значну кількість написаних до різноманітних питань текстів, що потребує додаткових

організаційних зусиль, копіткої архівної евристики. Тому торкнувся лише однієї риси історіографічного образу М. Герсєванова – противника визволення селян.

Та спершу все ж необхідно представити деякі характеристики та біографічні подробиці, які дозволять краще зрозуміти, з ким маємо справу і наскільки М. Б. Герсєванов був підготовлений не до абстрактних, а до практичних розмірковувань з приводу Селянської реформи. Навчався він у Рішельєвському ліцеї, після чого вступив на військову службу, а згодом завершив освіту у Військовій академії (1836 р.), що сприяло успішній кар'єрі. В 1841 р. уже в чині капітана він був переведений на службу в 5-й піхотний корпус, який квартирував в Одесі. Старший ад'ютант 1-го відділення штабу цього корпусу М. Герсєванов, неохочий до бражництва в офіцерській компанії та до розваг великого міста, вільний час, як писав М. Мурзакевич, присвячував «назидательному чтению» в публічній бібліотеці, директором якої у той час був останній, та почав писати і публікуватися в різних виданнях. М. Мурзакевич як перші називав «статейки» 1845 р. в «Одесском вестнике» та «Отечественных записках» з враженнями від Кавказу після походу 5-го корпусу та закордонної подорожі в Італію, в яких вже виявилася «оригинальная наблюдательность писавшего». Але ще в 1839 р. в «Одесском вестнике», «Сыне отечества» з'явилися герсєванівські статті, які засвідчили різноманітність інтересів автора – «Петербург и Москва», «О водяных и сухопутных сообщениях в России». Тема шляхів сполучення потім неодноразово буде в полі зору М. Герсєванова.

До 1843 р. відноситься ряд публікацій на господарські теми в «Земледельческой газете», на що зовсім не звернули уваги біографи нашого героя. Але з огляду на задачі даної статті досить важливо зрозуміти, чи був М. Герсєванов обізнаний з соціально-економічними проблемами. На сторінках газети він ділився досвідом створення живих огорож, знищення ховрашків [7; 9; 11]. Цікаво, М. Мурзакевич вважав, що саме М. Герсєванов першим «заявил о огромном вреде, который приносят земледелию многоплодные суслики». Скоріш за все, вже в цей час він мав певне відношення до управління родовими маєтностями*, оскільки

* М. Герсєванов мав наприкінці 50-х рр. у с. Миколаївка та «деревне» Плачкове-Поле Новомосковського повіту 109 ревільких душ, з них 39 дворових та в м. Юр'євка 254 душі, з яких 40 дворових. Кожне селянське сімейство було наділено окремою земельною ділянкою. Його рідний брат підполковник Єгор Герсєванов мав у Юр'євці 259 рев. душ, з яких 54 дворових та в селі Залбаховка Верхньодніпровського повіту 147 душ, з яких 51 дворів (Див.: Приложения к трудам Редакционных комиссий по крестьянскому делу. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6. Екатеринбургская губерния. – С. 16, 20, 24).

ки в статті «Опыты над живыми изгородями» говорив про себе як про молодого і недосвідченого господаря.

Та численні статті М. Герсєванова в «Земледельческой газете», «Записках Общества сельского хозяйства Южной России», «Журнале Министерства государственных имуществ» другої половини 40-х років вже дали підстави М. Бачинському визначити його як помітну постать серед «економістів Степової України» цього часу [1, с. 26-27]. Особливо історик відзначав статті 1846 р., присвячені боротьбі з пияцтвом серед селян, у поширенні якого, що цікаво, М. Герсєванов у значній мірі звинувачував поміщиків, які спокушалися зисками від гуралень, і пропонував їм замінити жито іншими цінними культурами.

У 1848 р., повернувшись з відпустки, за дорученням Воєнного міністерства М. Герсєванов уклав «Военно-статистическое обозрение Таврической губернии» [4], надруковане в Петербурзі в 1849 р. при генеральному штабі як секретне. Ймовірно, військове керівництво врахувало не лише літературні можливості, а й попередній досвід виконавця в укладанні матеріалів статистичного характеру. Ще до цього завдання публікувалися не тільки його повідомлення про ціни на хліб або види на врожай [3; 10], що видають непогану обізнаність з предметом, а й господарсько-статистичні описи, наприклад, молочанських колоній, сільського господарства Таврійської губернії, середніх землеробських господарств менонітів, німців, малоросів, татар-ногаїв південного краю в порівнянні [6; 12; 13]. Причому переопубліковуючи фрагменти з досить розлогих «Статистических заметок о сельском хозяйстве в Таврической губернии» в «Земледельческой газете», її тогочасний редактор, уже досить відомий економіст, крупний чиновник Міністерства державного майна О. П. Заблоцький-Десятовський, у примітці кваліфікував роботу М. Герсєванова як «прекрасную» [12, с. 201].

Як вище говорилося, Микола Борисович часто звертався до необхідності впорядкування шляхів сполучення. Та, як не дивно, він обґрунтовував це в першу чергу не військово-стратегічними потребами, а прагненням розвитку господарства краю. Такий мотив звучав у міркуваннях про падіння цін на хліб, в обширній статті «О количестве хлеба, которое может отпустить Южная Россия», в спеціальних статтях в «Одесском вестнике», присвячених залізницям, та в окремій брошурі на цю тему [5; 10]. Причому з останньої роботи видно наскільки добре він був знайомий з полемікою навколо цієї проблеми, що точилася в той час у Росії, та й з економічною стороною справи. Гострий публіцист, М. Герсєванов не лякався того, що його переконання в перевазі кінної залізниці перед паровою знаходило більше опонентів, ніж прихильників. Як він писав, лише член Вільного економічного

товариства Бланк (який саме з двох братів Бланків, казати важко. – Т. Л.) погоджувався з ним. Але чим далі, М. Герсєванов все більше впевнювався в своїй правоті, оскільки: 1) судячи по Ніколаєвській залізниці, в Росії вони обходилися дуже дорого; 2) пасажирів тут буде набагато менше, ніж в європейських країнах; 3) а паливо вугіллям в 4-5 разів дорожче, ніж за кордоном, місцями й того більше. Тобто, такі залізниці можуть виявитися дуже дорогими по собівартості, не будуть окупатися та приносити прибутки, а, відповідно, такий необхідний вид транспорту не буде розвиватися.

Вільно орієнтуючись у соціальній, економічній проблематиці, як на місцевому, регіональному, так і на загальнодержавному рівні, активно публікуючись, крім уже названих видань, у «Северной пчеле», «Русском инвалиде», М. Герсєванов зажив заслуженого авторитету в колах, в яких ці питання розглядалися не як політичні, а як проблеми соціально-економічного розвитку країни. Він став членом Товариства сільського господарства Південної Росії, дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, у «Записках» якого також вміщував свої статті. Отже, можна сказати, в переддень Селянської реформи М. Герсєванов вступив вповні озброєним.

У невеликій літературі, присвяченій моему герою, не досить чітко все ж вимальовуються два образи. М. Мурзакевич представив його як «доброго человека» з «ровным», «веселым», «сговорчивым» характером, спостережливого, проникливого військового стратега, мислителя, який у «Военно-стратегическом обозрении Таврической губернии», «верно и метко указал на слабые стороны укреплений Севастополя как военного порта и предугадал удобное место стоянки неприятельского флота в Камышевой бухте», що потім підтвердила війна. «Правда и польза были постоянною целию» Миколи Борисовича. «Любивший гласность», «движимый общественной пользой», «ходатайствуя не за себя, а за других», він все брав близько до серця та часто з захопленням «пускался в газетные прения». Водночас біографи писали і про зміни в характері, які відбулися під тиском життєвих обставин. Причому, не дивлячись на відсутність вказівок на час цих змін, кордон їх можна побачити на межі 50–60-х рр. Припускаю, крім особистого (якісь розчарування в сімейному житті), суспільна ситуація в той період відіграла тут не останню роль. Фактично з М. Герсєвановим, скоріше за все, відбулися такі ж метаморфози, як і з іншими, у кого полемічний запал був викликаний небайдужістю, хто став «жертвою» Селянської реформи, як, наприклад, херсонський поміщик, також повітовий предводитель дворянства К. Рошачовський, який через переживання, інтелектуальне напруження передчасно пішов з життя. В даному випадку на це тре-

ба звернути увагу, адже таких небайдужих, хоча, можливо, не завжди фіксуючих свої думки на папері, серед дворян було не так уже й мало.

З військовою відвагою М. Герсєванов включився в полеміку. Різкість його, за словами М. Мурзакевича, «не щадившая обличаемые личности», виявилася саме в період найбільшого загострення в обговоренні селянського питання. Переломна ситуація примушувала бути різким. Це вже була не просто проблема ховрашків та живих огорож. Відчуття, що країна на переломі, важливості моменту, відчуття відповідальності не тільки за свій соціальний стан, власне господарство, а за долю, спокій, стабільність розвитку всієї країни підштовхувало до різкої аргументації у відстоюванні власних позицій, примушувало не просто дописувати в журнали, а й бити в набат.

У жовтні 1859 р. М. Герсєванов направив шефу жандармів князю В. А. Долгорукову записку під назвою «Замечания на журналы комиссий по крестьянскому вопросу № 17–32». (Маються на увазі Редакційні комісії, які почали розглядати проекти реформи, запропоновані губернськими комітетами). Такі ж записки він надіслав голові Редакційних комісій Я. І. Ростовцеву та новоросійському генерал-губернатору О. Г. Строганову. 6 грудня останньому були запропоновані ще й зауваження на журнали № 32–52. Більше того, в 1860 р. у Берліні М. Герсєванов опублікував книжку «О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их, генералу Ростовцеву, помещика Екатеринославской губернии», яка й викликала обурення в першу чергу серед бюрократів-реформаторів. Зрозуміло, саме завдяки цим писанням М. Герсєванов і залишився в пам'яті як запеклий захисник кріпосного права. Щоправда, книжку ніхто не аналізував (до речі, знайти її в бібліотеках України не вдалося). Скоріше за все, як і видані «кріпосником» М. Позеном у 1864 р. у Дрездені «Бумаги по крестьянскому делу», вона мала гриф «секретно». Не дивлячись на зауваження істориків, що в дворянських «мнениях», записках, проектах часу реформи було «розсыпано много здравых идей, верных понятий, достойных истинно государственных людей» і вони заслуговують на самостійне дослідження [24, с. 76], більшість з них так і залишається поза увагою.

Не маючи поки що можливості вдатися до детального розгляду поглядів автора, вважаю за необхідне дослухатися до його позиції, висловленої приватно, в листуванні, яке не дає особливих підстав сумніватися у відвертості. Але спершу дещо відхилюся від свого героя.

Точка зору П. Б. Струве про те, що на середину XIX ст. ще не було достатніх внутрішніх економічних причин для ліквідації кріпосного права, розвинута в сучасній літературі Б. М. Мироновим, у писаннях новоросійських, та й не тільки, поміщиків 40–50-х рр. XIX ст. звуча-

ла достатньо красномовно. Виходячи з місцевих умов, робилися підрахунки співвідношення ефективності та вигідності кріпосної та вільнонайманої праці, які були не на користь останньої. Зрозуміло, справжній господар не міг про це не думати. Але селянське питання мало не лише економічну, а й морально-етичну складову, що й диктувала, в тому числі більшості дворян, необхідність не просто ліквідації кріпосного права, а розв'язання доволі непростого, заплутаного дворянсько-селянського питання. Мова йшла не стільки про збереження кріпосного права, скільки про можливі менш болісні для всіх шляхи його вирішення.

На це звертали увагу й історики. О. О. Корнілов у ряді робіт з приводу Селянської реформи неодноразово наголошував: «многие дворяне относились отрицательно не к освобождению крестьян вообще, а к тому направлению дела, которое давалось рескриптом 20 ноября. ... содержание рескрипта не удовлетворяло вовсе не одних филантропов, но и всех разумных помещиков, исходивших из зрело обдуманых и ясно сознанных собственных интересов» [25, с. 209]. Так звані ж ліберальні реформатори в кріпосники записали всіх, хто вимагав більш широкої участі уряду в розв'язанні проблеми шляхом державної викупної операції, збереження адміністративної влади поміщиків до створення необхідних органів, які будуть вводити реформу в дію, щоб запобігти хаосу і т. п. Наскільки передбачливими виявилися автори з подібними до герсеванівських поглядами, показало життя.

У багатьох пореформених статтях та спогадах питання відсутності влади на місцях після проголошення Маніфесту 19 лютого проходить червоною ниткою. Це можна прочитати і в публіцистичних роботах початку 60-х рр. відомого поета О. Фета, і в спогадах публіциста, письменника, крупного чиновника, видавця газети «Громадянин» князя В. П. Мещерського тощо. Наприклад, останній з цього приводу писав: «...только 2 месяца после 19 февраля... догадались и спохватились в Петербурге, что в провинции, в деревне никакой власти для введения положений не имеется и что *мировых посредников еще нет*. Вот как легкомысленно тогда пущено было дело; воротили его все свое внимание сосредоточили над земельным вопросом, то есть над заботою как можно глубже поразить дворянство, а об интересах порядка и правительства они мало думали, ...эмансипаторы *позабыли* или не захотели выработать *устав вотчинной полиции*, на них возложенный как задача» [33, с. 82] (курсив автора цих спогадів. – Т. Л.). Хіба для нас не зрозуміла ситуація?

Ясна річ, я не прагну зараз зупинятися на змісті, тим більше оцінювати якість самої реформи та з'ясовувати в інтересах кого вона була проведена. Сучасні російські історики на це майже однотайно відпо-

відають: в інтересах держави. Я лише намагаюся побачити коріння тих історіографічних «легенд», які виникли внаслідок її обговорення, враховуючи протистояння між дворянством та бюрократією, викликане в тому числі уявленнями про «першу скрипку» в цій важливій справі. У всякому разі, в цьому конфлікті варто враховувати невинуваті очікування дворянства, що їхні представники будуть допущені до участі в остаточному вирішенні питань у Головному комітеті, які з'явилися після обіцянок імператора літа 1858 р. [24, с. 75], а також розбіжності між скорегованим урядом планом реформи та першими рескриптами і програмою, покладеною в основу роботи губернських комітетів, якими дворянство слухняно керувалося, укладаючи свої проекти. Замість депутатських або дорадчих повноважень, дворянські представники виконали роль простих експертів, які тільки відповідали на поставлені їм питання, навіть без можливості проводити офіційні зібрання та консультації. Саме це, як вважав О. О. Корнілов, і викликало обурення дворянства та посилювало їхню опозиційність Редакційним комісіям. Таким чином, сподівання М. Герсєванова на «децентралізацію», якої він так прагнув, розширення компетенції місцевого представництва не виправдовувалися, що, можна думати, в першу чергу й спровокувало його виступ проти Редакційних комісій. Прихильника гласності, ймовірно, обурювала також заборона відвідувати засідання губернських комітетів стороннім глядачам, літографувати або ж друкувати їхні постанови чи витяги з них не тільки в «Губернских ведомостях» та інших виданнях, а й навіть для самих членів комітетів [32, с. 297-298]. Тобто, більш широка публіка в такий спосіб була обмежена в інформації та повинна була задовольнитися чутками та переказами.

Думаю, не варто сумніватися, що ще в одеський період М. Герсєванов був близько знайомий з багаторічним редактором «Одесского вестника» (до 1857 р.), пізніше відомим статистиком, цензором Головного управління цензури, товаришем міністра внутрішніх справ А. Г. Тройницьким. Саме до нього були спрямовані листи нашого генерал-майора, написані в лютому-березні 1858 р., коли широке обговорення селянського питання набирало обертів. Фрагменти з цих листів, очевидно, перлюстрованих, були опубліковані в «Русской старине» в 1898 р. у великій роботі під назвою «На заре крестьянской свободы», укладач якої сховався за криптонімом «R». Треба сказати, що він, невідомо з якої причини, не дав повного імені автора цих листів, на відміну від інших, прізвища яких були вказані, а лише зазначив: «письма образованного и развитого помещика, генерала Г-ва к Александру Григорьевичу Т-цкому из Херсона» [37, с. 484-485]. З початку ознайомлення зі змістом сумнівів в авторстві у мене не

було. Але переконання підтвердилися після порівняння з автентичними опублікованими та архівними текстами М. Герсєванова. Головне – ми бачимо запеклого поборника гласності, домінування ідеї «децентралізації», протиставлення центру та провінції, протистояння дворянства та чиновництва, якими просякнутий, наприклад, лист М. Герсєванова до правителя Канцелярії Міністерства внутрішніх справ 1864 р., копії з якого він направив іншим повітовим предводителям для ознайомлення дворянського загалу, відкладений у «Паперах маршалків шляхетства Катеринославщини» зі збірки Я. П. Новицького, що зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ [22].

Цікаво, що оприлюднення уривків листів публікатор розпочинав саме з першочергового в даному разі: М. Герсєванов висловлював свою думку з найважливішого питання: «Хотите ли выслушать мое мнение об эмансипации. Всякое стремление к распространению деспотизма и централизации возбуждает во мне отвращение; все, что ведет к свободе, находит самое сильное сочувствие. А здесь свобода большинства, как же не желать ей?» Але як «фанатик справедливости» він прагнув збереження законності, не допускав реформ з насильством та кровопролиттям. У листі, написаному в березні, Микола Борисович писав: «Признавая необходимость эмансипации, желаю более всего, чтобы обошлось без несправедливостей, чтобы было учреждено независимое судилище для разбора недоразумений и столкновений. Иначе свобода окажется не свободой, а анархией и коммунизмом». Звісно, комунізм сприймався як синонім «пауперізації», «пролетаризації» селянства, під якою малося на увазі справжнє його обезземелювання.

Отже, не сумніваюся в прихильності М. Герсєванова до ідеї ліквідації кріпосного права. Але при цьому важливо побачити, що ж викликало його занепокоєння, що примушувало турбуватися. На його думку, головна проблема полягала в ступені готовності суспільства до таких серйозних соціальних струсів. Причому, розглядаючи її у площині всіх контрагентів, він давав таку оцінку: «правительство – нет, помещик – нет, крестьяне – отчасти». Найменш підготовленим був уряд, оскільки не мав ні мудрого міністра типу Тюрго або Сперанського, ні енергійного виконавця як Клейнмихель, ні ката як Аракчеев, ні того, хто поєднав би в собі якості радника та виконавця. До того ж уряд не зробив жодного кроку до децентралізації, не підготував необхідні описи, кадастри, не започаткував адміністративні, поліцейські, судові установи для підтримки порядку, розбору скарг, які неминуче виникнуть у такій складній справі між землевласниками та селянами.

Поміщики, з точки зору М. Герсєванова, не були готові до обговорення найважливішого державного питання «ни умственно, ни мате-

риально». Тут не вистачало тривалого, ще задовго до даного моменту, публічного обговорення на сторінках періодики, в літературі проблеми емансипації в різних країнах, детального широкого ознайомлення з попередніми проектами вирішення селянського питання, які створювалися в першій половині XIX ст., тренування спочатку на менш важливих питаннях. Тому при відкритті губернських комітетів (показував це на прикладі херсонського та катеринославського) значна частина дворянства розпочала роботу за принципом: «В мои лета не должно сметь свое суждение иметь». Багато уваги наш герой присвятив також матеріальним проблемам правлячого стану, які могли б завадити успішній для дворян реалізації реформи.

Що ж стосується тих, на кого в першу чергу спрямовувалася суспільна увага, то за різноманіттю умов побуту, добробуту та, відповідно, освіченості він вважав найбільш підготовленими оброчних селян багатих землевласників Ярославської, Володимирської та Нижньогородської губерній, після яких слідував Новоросійський край.

У цих емансипаційних турботах для М. Герсєванова, як він писав А. Г. Тройницькому, лозунгом було: «свобода, справедливость, человечество». Дотримання ним цього принципу, на мою думку, підтверджує прагнення зберегти баланс інтересів та його ставлення до дворянсько-селянського питання під час введення «положений» і роботи мирових з'їздів. Спрямовуючи зусилля, в тому числі в конфіденційних листах до міністра, проти «лиц, задерживающих происками своими окончание крестьянского дела», М. Герсєванов, зрозуміло, водночас вважав несправедливим, що «законы прилагаются строго к одному только Дворянству» і ставав на його захист від свавілля чиновного люду, який «под влиянием господствующей идеи что настал последний час Дворянства» (про що, до речі, писав і В. П. Мещерський), розпочав «в надежде на полную безнаказанность ...грабить с большей дерзостью чем прежде» [22, арк. 4 зв. – 5]. Безумовно, М. Герсєванов дбав про інтереси тої корпорації, яка його обрала, відстоював її право більш самостійної, без чиновного контролю та обмеження участі в громадських місцевих справах, дбав і про дворянську «правду» в селянському питанні. І в цьому нічого дивного. Але це ще не підстава для відповідного маркування. Гадаю, історик не тільки не вправі відмовляти будь-якій групі чи особі в своїй «правді», більше того, повинен спробувати її зрозуміти без підгонки під якісь ранжири. Я роблю це відносно мого героя з усвідомленням, що завершення портрету ще попереду і повна наукова біографія М. Герсєванова, переконана, можливо, найвидатнішого катеринославського діяча XIX ст., буде одним з пріоритетів моїх подальших студій.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинський М.* Головні економічні течії 30–40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні / М. Бачинський // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – Ч. 3. – С. 5–29.
2. *Герсегован Н.* Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии / Н. Герсегован // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России (далее – ЗИОСХЮР). – 1848. – № 11, 12; 1849. – № 1.
3. *Герсегован Н.* Виды на урожай в нынешнем году / Н. Герсегован // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 5.
4. *Герсегован Н.* Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния / Н. Герсегован. – СПб., 1849. – Т. XI. – Ч. 2.
5. *Герсегован Н.* Какие железные дороги выгоднее в России – конные или паровые / Н. Герсегован. – Одесса, 1856.
6. *Герсегован Н.* Нечто о хозяйстве Молочанских колоний / Н. Герсегован // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 6.
7. *Герсегован Н.* О живых изгородях из боярышника / Н. Герсегован // Земледельческая газета (далее – ЗГ). – 1843. – № 45.
8. *Герсегован Н.* О количестве хлеба, которое может отпустить Южная Россия / Н. Герсегован // ЗГ. – 1849. – № 38, 39.
9. *Герсегован Н.* Об истреблении еврашков (сусликов) / Н. Герсегован // ЗГ. – 1843. – № 39.
10. *Герсегован Н.* Об упадке цен на хлеб / Н. Герсегован // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 4.
11. *Герсегован Н.* Опыты над живыми изгородями / Н. Герсегован // ЗГ. – 1843. – № 32.
12. *Герсегован Н.* Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии / Н. Герсегован // ЗГ. – 1849. – № 26.
13. *Герсегован Н.* Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической губернии / Н. Герсегован // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 11.
14. *Гребцова И. С.* Периодическая печать в общественном развитии Юного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.) / И. С. Гребцова. – Одесса, 2002.
15. *Джусов А. Б.* История Новомосковска / А. Б. Джусов. – Д., 2003.
16. *Джусов А. Б.* Историчні пам'ятники, імена та пам'ятки Новомосковська / А. Б. Джусов. – Д., 2005.
17. *Долбилов М. Д.* Аристократы-конституционалисты 1850–1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России / М. Д. Долбилов // Исторические записки. Науч. тр. истор. факультета. – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 52–73.
18. *Дорошенко П. Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии / П. Я. Дорошенко // Труды Черниговской архивной комиссии. – 1912. – Вып. 9. – С. 25–57.
19. Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле // Русская старина. – 1881. – Апрель. – С. 743–744.
20. *Захарова Л. Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М., 1984.
21. *Иванюков И. И.* Падение крепостного права в России / И. Иванюков. – СПб., 1903.

22. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 2. – № 24847. Арк. 1–8.
23. *Ключевский В. О.* Русская историография 1861–1893 гг. / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. – М., 1989. – Т. 7.
24. *Корнилов А. А.* Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 годах / А. А. Корнилов // Русское Богатство. – 1904. – № 5.
25. *Корнилов А. А.* Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 годах / А. А. Корнилов // Русское Богатство. – 1904. – № 2.
26. *Корнилов А. А.* Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 годах / А. А. Корнилов // Русское Богатство. – 1904. – № 4.
27. *Кочергін І.* Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І. Кочергін. – Д., 2002.
28. Крестьянское дело в царствование Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян по официальным источникам составил Александр Скребицкий. – Бонн-на-Рейне, 1862–1868. – Т. 1–4.
29. *Левшин А. И.* Достопамятные минуты в моей жизни. Записка / А. И. Левшин // Русский архив. – 1885. – Кн. 8. – С. 474–557.
30. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб., 1998.
31. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1860–1862. – Т. 1–3.
32. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1860. – Т. 1. – С. 297–298.
33. *Мещерский в. П.* Воспоминания / В. П. Мещерский. – М., 2001.
34. *Мурзакевич Н.* Николай Борисович Герсегован [Некролог] / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 359–362.
35. Падение крепостного права // Старт в третье тысячелетие. Очерки о Приднестровье. – Д., 2003.
36. *Пойда Д. П.* К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии / Д. П. Пойда // Научные записки / Днепропетровский государственный университет. – Т. 42 : [сб. работ истор. отдел. истор.-филол. факультета]. – К., 1954. – Вып. 2. – С. 85–106.
37. *Р.* На заре крестьянской свободы / Р. // Русская старина. – 1898. – Март. – С. 469–471, 484–485.
38. *Ребрин И. А.* Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И. А. Ребрин // Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. – Екатеринослав, 1903.
39. *Рудакова Т. В.* К вопросу о формировании реформаторов 60-х гг. XIX века в России / Т. В. Рудакова // Общественное сознание в кризисные и переходные эпохи. – М., 1996. – С. 8–13.
40. *Христофоров И. А.* «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850-х – середина 1870-х гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2002.
41. *Чулков Н.* Герсегован Николай Борисович / Н. Чулков // Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. Герберский–Гогенлоэ. – С. 86–89.

Надійшла до редколегії 10.08.2008 р.